

“Улуттук баалуулуктарда табияттын берилиши”

(макала)

“Эгер сен өзүңө жамаатташ турган токойду, суу алган бото көз булакты, берешен жерди сүйсөң, тек гана суктанып эмес, ишкер дем, эң башкысы, эртеңки күн жөнүндө ойлонуп жаратмандык менен сүйсөң, анда сенин чыныгы кожоюн боло алганың, анда сенин патриот боло алганың...”

Ч.Айтматов

Кыргыз элинин улуттук тили, рухий байлыгы, жан дүйнө азыгы, философиясы, тарыхы менен маданияты, жаратылышы кылымдардан бери келе жатат. Дал ушул өңүттө кылым карыткан кыргыз элинин табиятка жасаган таттуу мамилесин колдоо максатында Президент Садыр Жапаров "2022-жылды Тоолордун экосистемасын коргоо жана климаттык туруктуулук жылы" деп жарыялады. Биздин адабий-мурастар жаратылышка болгон жаркын мамиленин өрнөктөрүн гана тартуулабастан табият менен болгон тең салмактуулукту, биримдик, ынтымак жана ырашкерликти берди. Улуттук маданият өзүнүн мыкты үлгүлөрүндө башка элдерге да жакын, түшүнүктүү жана жалпы адамзатка ээ.

Кыргыздарда мурунтан эле табияттаануу идеялары эмпирикалык негизде болсо да, балдардын табият менен шайкеш өсүшүн көңүлдөн чыгарышкан эмес. Адам табияттын бир перзенти, адам табияты да жаратылыштын ички табияты менен окшош экенин элибиз эзелтеден эле туюшкан.

Улуу Манас эпосу – кыргыз элинин улуттук жана жалпы адамзаттык маанидеги уңгулуу, көөнөрбөс адеп-ахлак баалуулуктарынын, нарк-кенчтеринин алтын казынасы. Эпостогу тарыхка кайрылсак, кыргыз эли Алоокенин элди чаап алышынан улам, Алтайга ооп барууга аргасыз болушат. Башына кыйынчылык түшкөн эл чогулуп жыйын курушат. Алардын ичинен нойгуттан чыккан Акбалта акыл салат:

Оокаттын өтөт азабы,
Кетмендеп жерди казалы,
Атагы Алтай жер экен,
Кара калпак, манжуу журт
Аштык билбес эл экен
Оруп-жыйнап эгинди
Табагын тайга сатасың,
Акынды эмгек кайтарат,
Арыгынды семиртет
Ачкан курсак тоюнат,
Анда Жакып кеп айтат,
Азып келген кыргыздар
Акбалта тилин алалы,
Агызып терди маңдайдан,
Аштык айдап салалы,
Арбытып малды алалы.

Эпостогу мына ушул саптар аркылуу элибиздин эмгекчил, кайда болсо да жанын багып кетүүгө, ынтымакта өмүр сүрө алаары маалым.

Кырк үйлүү кыргыз баарысы
Кызматка кирди жамысы.
Шамыянын шайлатып,
Кош өгүзүн айдатып,
Жердин жүзүн ачтырып,
Уучтап тукум чачтырып,
Жаздан жайга жарышып,
Күздө түшүм алышып,
Айдап алган эгинди
Кочуштап койго сатышып,

Табагын тайга сатышты...

Демек, адам акылы менен табият, эмгек өз ара биргеликте мамиледе болгондо гана күттүргөн мээнети кайтат.

Улуу “Манас” эпопеясындагы Алманбеттин окуясына байланышкан эпизоддо, Көкчөдөн чыгып, узак жол жүрүп, карды ачып, чарчап келе жаткан баатырга Ызгыч деген куш төбөсүнөн айланып учуп тийишет. Алманбет аны жаа менен атып түшүрөт. Куштун канаты зырылдап ооруп, кыйноо тартат. Куштун кыйналганын көрүп, Алманбет ачууга алдырганын сезет. Кыйналган кушту баатыр колуна алып: жарыктый ай, алыңа чактабай, адамзатка неге катылдың – деп кайгырат. Жараланган куш менен өзүн салыштырып:

“Чөлүккөн чөлдө сен болдуң

Чөккөн арстан мен болдум” – деп арман кылган.

Мына ушундан улам “Манастын” бул улуу осуяты төмөндөгүдөй:

Сен кожоюн эмессиң табиятка,

Алкагынын чыккын тар “керегендин”.

Ыргагына түздөнүп жер энеңдин,

Жер менен сен да кошо тегеренгин!

Кыскача берилген ыр саптарынан адамдын жаратылышка кылган аёо мамилесин көрүүгө болот.

Экологияга байланыштуу Европалыктарды таң калтырган элибиздин дагы бир “Чечкор” деген элдик ыры бар. Анда дыйкан үрөөн сээп жатып: бир бөлүгүн асманда учкан канаттууларга, бир бөлүгүн жер үстүндө жашаган жан-жаныбарларга, курт-кумурскаларга, бир бөлүгүн жетим-жесирге ж.б. арнап, анан чачып бараткан эгининин бир бөлүгүн өзүнө арнап тилек кылып себет.

Мына септим уучтап,

Жылуу жерден конуш тап,

Бул жетим-жесирге,

Мунусу карып-мискинге,

Бу ач-арыкка,

Мунусу – алсыз карыпка,

Мунусу – сурамчыга ,

А бул – тилемчиге.

Булары – саламчыга,

Калгандары – сизге, бизге!

Ошондуктан күз күрөш, жаз жарыш деп айтат элебизде. Күз – мезгили бай мезгил, анткени күзүндө эгиндер жыйналат, кырман толот, жер-жемиштер бышат, токчулук болот.

Жазында элибиз чыдамсыздык менен күткөн Нооруз майрамы майрамдалат. Нооруз майрамы жалган куран айынын 20сынан 21не караган түнү өткөрүлөт. Бул күндү баары: кары-жашына карабай чыдамсыздык менен, ак эткен так этип күтүшөт. Майрамга тамак-аштын сыйлуусу, ширелүүсү сүмөлөк менен көжө бышырылат.

Кыргыздар эзелтеден табиятынан акылман, түбөлүктүү мыйзамдарынын өздөштүрүшкөн жана ошол мыйзамдарга шайкеш, мезгилге жараша, жер шарттарына карата, аба ырайына карай, ай менен күнгө карап эмгектенишкен.

“Жаз – жарыш, күз – күрөш”, “Жаздын бир күнү жылды багат”, “Эмгеги аздын өнмөгү аз”, “Жазда эмгек кылбагандын кышта чекеси жылыбайт”.

Адам табияттын мыйзамдарына каршы аракет кылса, ал сөзсүз түрдө табияттын каршылыгына тушуккан. Буга бир нече мисал келтирсек. “Чөптү кор тутсаң, көзгө зыян” деген макалды алсак болот. Чындыгында эле, чөптү тебелеп, кор тутуп көңүлгө албаса, ал шамал менен кыпын болуп көзгө түшөрү анык. Же болбосо, “Суу кордогон кор болоор, суу сыйлаган зор болор” деген макал турмуштук, практикалык мааниси менен күчтүү.

“Карагул ботом”, “Кожожаш” дастандарын алалы. “Кожожаш” эпосундагы Сур эчкинин каргышы табияттын өзүнө карата жасалган ташбоордукту, катаалдыкты, зордук-

зомбулукту кабыл албай тургандыгынын белгиси. Ал эми өзүнүн күчүн ашыра баалап, айыпсыз жаныбарларды кырып-жойгон Кожожаштын Сур эчкини кууп жетем деп кубалай берип, акыры көк мелжиген жалама асканын боорунда калып, кайра жерге түшө албай, өлүмгө учурашы жаратылышка эрегишүүдөн жана ага кыянаттык кылуудан улам келип чыккан адам трагедиясынын символ-сабагы.

Немец окумуштуусу А. Дистервег да адам менен табияттын мындай шайкештигин педагогикалык жактан эң сонун анализдеп, кезегинде “Адам жаратылыштын акылман жана түбөлүктүү мыйзамдарын колдонуунун ордуна, аны менен күрөшүүнү артык көргөн. Ал жаратылышка ишенген эмес жана ишенүүдөн корккон” – деп жазат, “эгер адам жаратылышка зыян келтирүүнү токтотпосо, аны кайгылуу тагдыр күтүп турат” – деп эскерткен.

Элибиз балдарды кичинекей кезинен эле табиятка аяр мамиле жасаганга үйрөтүшкөн: Мисалга алсак, “Балапанды кармаба, колуңа уусу өтүп кетет”, “Чымчыктын уясын бузба, каргайт, оңдоп койсоң сооп болот”. “Бакага тийсең бетин чаар болуп калат”. “Минген атыңды башка чаппа, жолуңдан адашып кетесиң”. “Малды теппе, сүттү төкпө”, “Кумурсканын уюгун бузба, үйүң бузулат” ж.б. у.с. кыргыз элинин накыл сөздөрү тастыктап турат.

Дал ушул ойду жазуучу Т. Сыдыкбеков минтип жазат: “Кичине чагымдан эле өзгөчө чоң энем чырпыкты ат кылып ойнобо деп, бак-теректерди сындыртпай, алардын бутагынан акырын кесип берээр эле. Үйдүн ичиндеги желе-жөргөмүштөргө, сырттагы чымчыктарга, чабакелейлерге тийишүүгө тыюу салчу жана кармап алган канаттууну иттен, мышыктан сактап, шилекей алышып, учуруп жиберчү. Кийин ойлонуп көрсөм, улуулар кайра айлана-чөйрөгө адамгерчиликтүү мамиле жасоого үйрөтө баштаган экен”.

Табиятка гумандуу мамиле жасоо адамдын адеп-ахлагына, жеке абийирине жараша болуусу толук ыктымал. Элибиздин тушунугүндө адам табиятка жакшы мамиле жасоо менен бирге андан жакшылык күтөөрү белгилүү.

Бак-дарактар жөнү жок кыркылып, отун кылуу максатында же курулуш иштерине пайдалануу бул - жаратылыш алдындагы жоопкерчиликсиздик. Ал эми адам баласынын турмушунда жашыл бак-дарактар, токой маанилүү ролду ойнойт. Демек, биз жаратылышты коргоо менен бирге түрдүү өсүмдүктөрдү өстүрүүгө милдеттүүбүз. Мүмкүн болушунча, жаратылышты коргоону, сактоону, аяр мамиле жасоону мектеп окуучуларына, жаштарга түшүндүрүү иштерин жүргүзүшүбүз керек.

Табиятты коргоо, курчап турган чөйрөгө сарамжал мамиле кылуу азыр бүткүл дүйнөдө эң маанилүү жана актуалдуу маселеге айланып олтурат. Атмосферанын жалпы жылууланышы, жыл сайын жана туруктуу болуп турган техногендик алааматтар болуп жаткандыктан, өсүп келе жаткан жаштарды, келечек муунга түшүндүрө билишибиз абзел.

Мурзалиева З.К.,
КББАнын жетектөөчү илимий кызматкери